

The Role of Tabrizi Merchants in Reformist Activities and Modernization in Qajar Era

Farahnaz Bahrampour¹, Manijeh Sadri², Rahim Shohratifar³,
Mohammad Bagher Aram⁴

¹ Department of History of Iran after Islam, Shab.C., Islamic Azad University, Shabestar, Iran.
shahriar_library@yahoo.com

² Department of History, Shab.C., Islamic Azad University, Shabestar, Iran (**Corresponding author**).
manijehsadri@gmail.com

³ Department of History, Ab.C., Islamic Azad University, Abhar, Iran. rshohratifar@yahoo.com

⁴ Department of History, Farhangian University, Tehran, Iran. Aram.mohammad32@yahoo.com

Abstract

During Qajar period, the city of Tabriz served as the gateway for the introduction of the reformist ideas and the Western goods into Iran due to its strategic geographical location and proximity to the Caucasus and the Ottoman Empire. This issue turned Tabriz into one of the earliest centers of modernization and renewal in the country. Tabrizi merchants, who possessed wealth, international trade connections, and familiarity with Western developments, had a clear understanding of Iran's economic backwardness and took effective measures to reform the country's economic and industrial structures. This study, taking advantage of the descriptive-analytical method, investigates the role and activities of Tabrizi merchants in regard with the economic, commercial, and industrial modernization from Nasser al-Din Shah Era until the end of the Qajar dynasty, and addresses the question on what actions Tabrizi merchants took regarding the commercial and industrial modernization. Initially, the merchants contributed to the establishment of institutions such as the Merchants' Representatives Assembly and later the Commercial Court (Dar al-Tijarah), aiming to create a guild-like structure to organize economic activities and protect merchants' interests against the Western economic influence and internal despotism. These institutions represented early models of civil institution-building with an economic approach and eventually evolved into the chambers of commerce. Subsequently, these merchants founded commercial offices in domestic and international cities such as Istanbul, Cairo, Bombay, and Baku, forming an active network of trade relations and international information exchange. These offices facilitated the expansion of

Cite this article: Bahrampour, F., Sadri, M., Shohratifar, R. & Bagher Aram, M. (2025). The Role of Tabrizi Merchants in Reformist Activities and Modernization in Qajar Era. *History of Islam*, 26(2), p. 193-218.
<https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.66818.2338>

Received: 4 December 2024

Received in revised form: 9 March 2025

Accepted: 15 April 2025

Available online: 1 July 2025

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

exports, controlled imports, technology exchange, and awareness of global market trends. Another significant initiative was the establishment of modern companies or corporations. Utilizing the joint-stock investment model and pooling financial resources, these companies operated in sectors like road construction, transportation, financial services, export, and small industries. The Etihad Company, Azerbaijan Company, and the Iran Public Company were among the notable institutions in which Tabrizi merchants played influential roles. In the sphere of industrial modernization, Tabrizi merchants established factories producing carpets, spun yarn, porcelain, matches, leather, soap, and printing presses, aiming to meet the domestic market demands and counteract the dominance of Western goods. Some factories were equipped with modern machinery and even involved foreign engineers. Prominent examples include Momtaz Match Factory, Ali Monsieur's Porcelain Factory, Baba Mohammadov Ganja's Carpet weaving Workshop, and Mashhad Electricity factory. Moreover, Tabrizi merchants played a vital role in infrastructure development, including the establishment of telephone exchanges, power plants, the import of steam machineries, and proposition of road construction projects. These efforts reflect their awareness of the linkage between infrastructure, commerce, and industrial development. Although Qajar government had a limited role in guiding these transformations due to the weak economic planning, the private sector, particularly Tabrizi merchants, leveraged their capital, experience, and trade networks to offer a successful model of indigenous modernization. Besides the economic profit, their motivations included nationalist sentiments, concerns about the foreign economic domination, and desire for the national economic independence. In summary, Tabrizi merchants' role went beyond mere trading and they laid some of the foundational pillars of Iran's economic modernization as modernist entrepreneurs. Their activities in establishing the commercial and industrial institutions paved the way for more significant changes during the Constitutional Revolution and afterward.

Keywords: Economy, Qajar Era, Merchants, Tabriz, Industrial Modernization, Trade.

دور تجار تبريز في أنشطة التحديث والتجديد في العصر القاجاري

فرحناز بهرامپور^١، منيزة صدري^٢، رحيم شهرتي فر^٣، محمدباقر آرام^٤

^١ طالبة مرحلة الدكتوراه، قسم تاريخ إيران بعد الإسلام، وحدة شبستر، جامعة آزاد الإسلامية، شبستر، إيران.

shahriar_library@yahoo.com

^٢ قسم التاريخ، وحدة شبستر، جامعة آزاد الإسلامية، شبستر، إيران (الكاتبة المسؤولة). manijehsadri@gmail.com

^٣ قسم التاريخ، وحدة أبهر، جامعة آزاد الإسلامية، أبهر، إيران. rshohratifar@yahoo.com

^٤ قسم التاريخ، جامعة فرهنگيان، طهران، إيران. Aram.mohammd32@yahoo.com

الملخص

خلال العهد القاجاري، كانت مدينة تبريز بوابة الأفكار الحديثة والبضائع الغربية إلى إيران بفضل موقعها الجغرافي المتميز وقربها من القوقاز والدولة العثمانية. هذه الميزة جعلت تبريز من أوائل مراكز التحديث والحداثة في إيران. وكان التجار التبريزيون الذين كانوا يتمتعون بالثروة والعلاقات التجارية الدولية والتعرف على التطورات الغربية، يدركون بوضوح التخلف الاقتصادي في إيران، واتخذوا تدابير فعالة لإصلاح الهياكل الاقتصادية والصناعية في البلاد. للإجابة على سؤال: ما هي جهود تجار تبريز في مجال التحديث التجاري والصناعي؟ تعتمد هذه الدراسة على المنهج الوصفي - التحليلي لدراسة دور وأنشطة تجار تبريز في مجال التحديث الاقتصادي والتجاري والصناعي منذ العصر الناصري وحتى نهاية الدولة القاجارية. حاول تجار تبريز في البداية تأسيس هيكل تقايي لتنظيم الأنشطة الاقتصادية والدفاع عن مصالح التجار في وجه النفوذ الاقتصادي الغربي والاستبداد الداخلي، وذلك من خلال المشاركة في إنشاء مؤسسات مثل غرفة محامي التجار، ثم غرفة التجارة. كانت هذه المؤسسات نموذجاً لبناء المؤسسات المدنية بنهج اقتصادي تطور لاحقاً إلى غرف تجارية. ثم أنشأ هؤلاء التجار مكاتب تجارية في مدن محلية وأجنبية مثل إسطنبول والقاهرة ومومباي وباكو، مما أدى إلى بناء شبكة فاعلة من العلاقات التجارية والمعلوماتية الدولية. ووفرت هذه المكاتب منصة لتوسيع الصادرات، والتحكم في الواردات، وتبادل التكنولوجيا، وفهم تطورات السوق العالمية. ومن الإجراءات الفعالة التي اتخذوها تأسيس شركات أو مؤسسات حديثة. وعملت هذه الشركات، التي اعتمدت نموذج الاستثمار المشترك وتجميع الموارد المالية، في مجالات مثل بناء الطرق والنقل والخدمات المالية والصادرات والصناعات الصغيرة. وكانت شركة الاتحاد، وشركة أذربيجان، والشركة العامة الإيرانية من بين المؤسسات التي لعب فيها تجار تبريز دوراً فعالاً. في مجال التحديث الصناعي، هم هم أنشأوا مصانع في مجالات نسج السجاد، والغزل، وصناعة الخزف، وصنع أعواد الثقاب، وصناعة الجلود، وصناعة الصابون، والمطابع، سعيًا منهم لتلبية احتياجات السوق المحلية ومنع هيمنة السلع الغربية. وقد شُيد بعض هذه المصانع بمعدات حديثة، بل وبمشاركة مهندسين أجانب. من أبرز الأمثلة على هذه الجهود مصنع ممتاز لأعواد الثقاب، ومصنع علي مسيو للخزف، وورشه بابا محمد عوف غنجي لنسج السجاد، ومصنع كهرباء مشهد. كما لعب تجار التبريزي دوراً

استناداً إلى هذه المقالة: بهرامپور، فرحناز؛ صدري، منيزة؛ شهرتي فر، رحيم؛ آرام، محمدباقر (٢٠٢٥). دور تجار تبريز في أنشطة التحديث والتجديد في العصر

القاجاري. تاريخ الإسلام، ٢٦(٢)، ص ١٩٣-٢١٨. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.66818.2338>

<https://pwq.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

فعالاً في مجال البنية التحتية، ومن بين أعمالهم إنشاء أكشاك الهاتف، ومصانع الكهرباء، واستيراد الآلات البخارية، وحتى خطط تطوير الطرق غير المعبدة. تعكس هذه الحركات وعيهم بالعلاقة بين البنية التحتية والتجارة والتنمية الصناعية. ورغم أن حكومة القاجاريين لم تلعب دوراً يذكر في توجيه هذه التطورات نظراً لضعف التخطيط الاقتصادي، إلا أن القطاع الخاص، وتحديداً تجار التبريزي، استطاعوا، بالاعتماد على رأس المال والخبرة وشبكات الأعمال، أن يقدموا نموذجاً ناجحاً للتحديث المحلي. كان من دوافع هؤلاء التجار، إلى جانب الربح الاقتصادي، الشعور القومي، والقلق من الهيمنة الاقتصادية الأجنبية، والرغبة في الاستقلال الاقتصادي للبلاد. وبشكل عام، لعب تجار تبريز دوراً يتجاوز مجرد التجارة، وبصفتهم رواد أعمال حداثيين، وضعوا بعض أسس التحديث الاقتصادي لإيران.

الكلمات المفتاحية: الاقتصاد، العصر القاجاري، التجار، تبريز، التحديث الصناعي، التجارة.

نقش تجار تبریز در فعالیت‌های نوگرایانه و نوسازی دوره قاجار

فرحناز بهرامپور^۱، منیژه صدری^۲، رحیم شهرتی‌فر^۳، محمدباقر آرام^۴

^۱ دانشجوی دکتری، گروه تاریخ ایران بعد از اسلام، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران. shahriar_library@yahoo.com

^۲ گروه تاریخ، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران (نویسنده مسئول). manijehsadri@gmail.com

^۳ گروه تاریخ، واحد ایهر، دانشگاه آزاد اسلامی، ایهر، ایران. rshohratifar@yahoo.com

^۴ گروه تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. Aram.mohammd32@yahoo.com

چکیده

شهر تبریز در دوره قاجار به دلیل موقعیت ممتاز جغرافیایی و نزدیکی به قفقاز و عثمانی، دروازه ورود اندیشه‌های نوگرایانه و کالاهای غربی به ایران بود. این ویژگی باعث شد تبریز به یکی از نخستین کانون‌های نوسازی و تجدد در ایران تبدیل شود. تجار تبریزی که از ثروت، روابط تجاری بین‌المللی و آشنایی با تحولات غرب برخوردار بودند، درک روشنی از عقب‌ماندگی اقتصادی ایران داشتند و در راستای اصلاح ساختارهای اقتصادی و صنعتی کشور، اقدامات موثری انجام دادند. پژوهش حاضر در پاسخ به این سوال که تجار تبریزی در زمینه نوسازی تجاری و صنعتی چه اقداماتی را انجام دادند؟ به بررسی نقش و فعالیت‌های تجار تبریزی در زمینه نوسازی اقتصادی، تجاری و صنعتی از عصر ناصری تا پایان حکومت قاجار می‌پردازد. تجار تبریزی در گام نخست با مشارکت در ایجاد نهادهایی همچون مجلس وکلای تجار و سپس دارالتجار، تلاش کردند ساختاری صنفی برای سامان‌دهی به فعالیت‌های اقتصادی و دفاع از منافع تجار در برابر نفوذ اقتصادی غرب و استبداد داخلی فراهم کنند. این نهادها، الگویی از نهادسازی مدنی با رویکرد اقتصادی بودند که بعدها به اتاق‌های بازرگانی تبدیل شدند. در ادامه، این تجار با تأسیس دفاتر تجاری در شهرهای داخلی و خارجی نظیر استانبول، قاهره، بمبئی و باکو، شبکه‌ای فعال از روابط بازرگانی و اطلاع‌رسانی بین‌المللی را ایجاد کردند. این دفاتر زمینه‌ای برای گسترش صادرات، واردات کنترل‌شده، تبادل فناوری و شناخت تحولات بازار جهانی فراهم آوردند. یکی دیگر از اقدامات مؤثر آنان تأسیس شرکت‌های مدرن یا کمپانی‌ها بود. این شرکت‌ها با استفاده از الگوی سرمایه‌گذاری سهامی و تجمع منابع مالی، در زمینه‌هایی مانند راه‌سازی، حمل و نقل، خدمات مالی، صادرات و صنایع کوچک فعالیت می‌کردند. شرکت اتحاد، کمپانی آذربایجان و شرکت عمومی ایران از جمله نهادهایی بودند که تجار تبریزی در آن‌ها نقش مؤثری داشتند. در حوزه نوسازی صنعتی، تجار تبریزی با تأسیس کارخانه‌هایی در زمینه‌های قالیبافی، نخ‌ریسی، چینی‌سازی، کبریت‌سازی، چرم‌سازی، صابون‌سازی و چاپخانه‌ها، کوشیدند نیاز بازار داخلی را پاسخ دهند و مانع از سلطه کالاهای غربی شوند. برخی از این کارخانه‌ها با تجهیزات مدرن و حتی مشارکت مهندسان خارجی راه‌اندازی شدند. کارخانه کبریت‌سازی ممتاز، کارخانه چینی‌سازی علی مسیو، کارگاه قالیبافی بابا محمد اوف گنجه‌ای و

استاد به این مقاله: بهرامپور، فرحناز؛ صدری، منیژه؛ شهرتی‌فر، رحیم؛ آرام، محمدباقر (۱۴۰۴). نقش تجار تبریز در فعالیت‌های نوگرایانه و نوسازی دوره قاجار.

تاریخ اسلام، ۲۶(۲)، ص ۲۱۹-۲۴۳. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2023.66818.2338>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۴ ؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۲/۱۹ ؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۶ ؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

کارخانه برق مشهد از نمونه‌های شاخص این تلاش‌ها هستند. تجار تبریزی همچنین در عرصه زیرساختی، نقش مؤثری ایفا کردند. از جمله اقدامات آن‌ها می‌توان به تأسیس تلفن‌خانه، کارخانه برق، واردات ماشین‌آلات بخار، و حتی طرح‌های عمرانی برای ساخت راه‌های شوسه اشاره کرد. این تحرکات نشان‌دهنده آگاهی آنان از پیوند میان زیرساخت، تجارت و توسعه صنعتی است. گرچه حکومت قاجار به دلیل ضعف برنامه‌ریزی اقتصادی، نقش محدودی در هدایت این تحولات داشت، اما بخش خصوصی و مشخصاً تجار تبریزی، با تکیه بر سرمایه، تجربه و شبکه‌های تجاری، توانستند الگویی موفق از نوسازی بومی ارائه دهند. بخشی از انگیزه این تجار علاوه بر سود اقتصادی، احساسات ناسیونالیستی، نگرانی از سلطه اقتصادی بیگانگان و اراده برای استقلال اقتصادی کشور بود. در مجموع، تجار تبریزی نقشی فراتر از بازرگان صرف داشتند و به مثابه نوگرایان کارآفرین، بخشی از بنیان‌های نوسازی اقتصادی ایران را پایه‌گذاری کردند. اقدامات آنان در زمینه تأسیس نهادهای تجاری و صنعتی، زمینه‌ساز تحولات بزرگ‌تری در دوران مشروطه و پس از آن شد. این پژوهش به صورت توصیفی - تحلیلی تاریخی بوده است.

کلیدواژه‌ها: اقتصاد، عصر قاجار، تجار، تبریز، نوگرایی صنعتی، تجارت.

۱. مقدمه

نوگرایی جریان فکری و نگاهی جدید به رابطه انسان و طبیعت بود که از قرن پانزدهم میلادی در اروپا بوجود آمد. انسان در این اندیشه محکوم به پذیرش سرنوشت خود نبوده و به کمک خرد می‌توانست در امور طبیعت برای رسیدن به رفاه مداخله کند. این جریان فلسفی آغازی برای رنسانس در اروپا بود که منجر به پیشرفت علم و پیدایش مدرنیته و ترقی غرب گردید. مدرنیته پایه‌های نظام سرمایه‌داری را با فروپاشی تدریجی شیوه‌های سنتی مستقر کرده و سبب پیدایش تمدن معاصر غرب گردید. نوسازی از تأثیرات مدرنیته است که در حوزه اقتصادی از طریق نهادهای نوظهوری چون کمپانی، سیستم بانکداری نوین، استفاده از شیوه‌های جدید تجاری و استقرار صنایع مدرن عملی می‌گردد. فرایندهای ارزیابی نشان می‌دهد که جریان نوسازی بدنبال شکست ایران از روسیه آغاز شد و نتیجه آن فهم لزوم اجرای اصلاحات و نوسازی در بدنه سیاسی، اقتصادی و نظامی ایران بود. استمرار روابط تجاری و سیاسی بین ایران و اروپا زمینه آشنایی مردم ایران و بویژه بازرگانان را با جامعه صنعتی اروپا فراهم کرد. در عین حال افزایش ورود کالاهای صنعتی خارجی موجب اضمحلال صنایع و کشاورزی ایران گردید و بر تجارت ملی ایران تأثیرات منفی گذاشت. پس تعدادی از دولتمردان و تجار متمکن برای ترقی اقتصادی کشور تلاش‌هایی را از دوره ناصری در جهت نوسازی اقتصادی آغاز کردند که همانا راه‌اندازی صنایع مدرن و بهره‌مندی از شیوه‌های تجاری غرب بود. تبریز علاوه بر ولیعهدنشینی در دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۳ ه.ق) به دلیل ارتباط با قفقاز و عثمانی، زودتر از شهرهای دیگر ایران تحت تأثیر افکار نوگرایانه قرار گرفت. موقعیت اقتصادی شهر موجب افزایش نرخ جمعیتی و نیروی انسانی آماده بکار شد. این امر سبب شد تا کارخان‌های مختلفی در این شهر تأسیس شود. رونق تجارت برون مرزی این شهر موجب افزایش موقعیت، نفوذ اجتماعی و قدرت مالی تجار تبریز شد و آنان در جهت تحقق نوسازی اقتصادی اقدام نمودند. هرچند به نظر می‌رسد که بیشترین فعالیت نوگرایانه آنان در حوزه‌های فرهنگی چون تأسیس مدارس، همکاری و همیاری در نشر روزنامه‌ها بود، اما اقدام آنها در نوسازی اقتصادی بخصوص دوره مظفری قابل توجه است. حوزه مد نظر این پژوهش در نوسازی، حوزه‌های تجاری و صنعتی است و مراد از تجار، بازرگانان بزرگ و ثروتمندی هستند که توانایی مالی را برای سرمایه‌گذاری‌های تجاری و صنعتی دارا بودند.

پژوهش در اقدامات نوگرایانه تجاری و صنعتی تجار و نقشی که بازرگانان ثروتمند این شهر در رخدادهای سیاسی و اقتصادی تاریخ معاصر ایران بازی کردند، می‌تواند به عنوان موضوع پژوهشی میان‌رشته‌ای بین اقتصاد و تاریخ ارزشمند باشد و تاکنون تحقیقی با محوریت اقدامات تجار تبریزی در نوسازی اقتصادی به صورت مستقل انجام نشده است. در منابع دوره قاجار کتب و جرایدی هستند که به وضعیت اقتصادی ایران، جایگاه تجار در جامعه و نقش آنها در حوادث سیاسی و بر لزوم نوسازی سیاسی

و اقتصادی اشاراتی داشته‌اند؛ اما بیشترین پژوهش‌های اقتصادی دوره قاجار مربوط به محققان داخلی و خارجی است که در سال‌های اخیر انجام گرفته است. کتاب ارزشمند «گنج شایگان» اثر جمال‌زاده (۱۳۶۲)، منبع مهمی برای اطلاعات و آمار اقتصادی دوره قاجار است. ناطق (۱۳۷۳) در کتاب «بازرگانان در دادوستد با بانک شاهی و رژی تنباکو»، با تکیه بر اسناد امین‌الضرب، رابطه او و دیگر تجار را با کمپانی رژی بررسی کرده است. ترابی فارسانی (۱۳۸۴) در کتاب «تجار، مشروطیت و دولت مدرن»، بیشتر به نقش سیاسی تجار ایرانی و رابطه آنان با جنبش مشروطه و دولت قاجار پرداخته است. این نویسنده (۱۳۹۲)، در کتاب «وکلاهی مجلس تجار» به نقش و انگیزه آنها در تشکیل مجامع صنفی که نهادهای مدرن تجارتی محسوب می‌شدند، پرداخته است. در «جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار» (۱۳۶۶)، ویلهم فلور (۱۹۴۳ م)^۱ در بخشی از کتاب به فعالیت بازرگانی و موقعیت اجتماعی تجار در جامعه اشاره کرده، همچنین در مقاله «نظام تجاری و نوگرایی صنعتی در تبریز عصر قاجار» اثر ویولت شکیا و همکاران (۱۴۰۰) تا حدی به اقدامات نوسازی تجار اشاره شده است. آثار پیش گفته بیشتر به وضعیت تجارت از نظر واردات و صادرات یا موقعیت تجار از لحاظ اجتماعی و نقش آنها در حوادث سیاسی و نهضت مشروطه توجه کرده‌اند، در حالی که مقاله حاضر به بررسی فعالیت‌های نوسازی تجاری و صنعتی تجار تبریزی در تبریز و یا دیگر نقاط پرداخته است. تلاش‌هایی که بی‌شک متأثر از ایده‌های نوگرایانه و حفظ منافع مالی بود.

۲. نوگرایی و نوسازی

مدرنیزاسیون مجموعه تحولاتی است که در امور روبنایی جامعه صورت می‌گیرد و ارتباط مستقیمی با مدرنیسم و به صورت غیرمستقیم با اثرات مدرنیته دارد.^۲ نوسازی «با مفهوم تغییر و تحول و ترقی مشترک است».^۳ نوسازی، توانایی تحول در حوزه‌های مختلف را دارد که چهره جامعه را از سنتی به جدید تغییر دهد. «مدرنیزاسیون فرآیندی است که موجب پیدایی شکل‌های جدیدی از روابط تولیدی، ساخت‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی و در نتیجه رفتارها، اندیشه‌های و خواست‌های تازه می‌شود و حاصل آن نیل به موضع و حالتی است که آن را تجدید می‌نامیم».^۴ نوگرایی و نوسازی در اروپا براساس روند تاریخی و در

۱. Willem Floor (۱۹۴۲) اهل هلند است. او ایران‌شناس و پژوهنده مسایل تاریخی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بوده و کتب مختلفی در این زمینه تألیف کرده است، از جمله کتاب «اصناف و تجار ایران در قرن نوزدهم».

۲. احمدی قاسم‌آباد سفلی و همکاران، بررسی مشکلات فرآیند مدرنیزاسیون در ایران معاصر و اثرات آن در جهانی شدن، ۱۳۹۴.

۳. قلفی، ۱۳۷۹، ص ۲۳.

۴. هودشتیان، مدرنیته، جهانی شدن و ایران، ۱۳۷۵، ص ۱۷۷.

طی زمان طولانی شکل گرفت، در حالی که در کشورهای توسعه‌نیافته‌ای مانند ایران دوره قاجار، به صورت اجبار بوده است. «در جوامع توسعه‌یافته، مدرنیسم پیشرفته براساس مواد و مصالح مدرنیزاسیون سیاسی و اقتصادی بنا شده، اما در قطب مقابل، براساس عقب‌افتادگی و به صورت تحمیلی شکل گرفته است».^۱ زمانی که ایرانیان با مدرنیته آشنا شدند، ایران دارای جامعه سنتی و غیرصنعتی بود که «بیش از چهار پنجم آن ساکن روستاها بودند و شهرها مرحله اول توسعه خود را طی می‌کردند».^۲ اواخر دوره ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ه.ق) با ادغام تجارت ایران در تجارت بین‌المللی و افزایش تجارت خارجی همراه بود که زمینه مرادفات بیشتر تجار ایرانی را با همتایان خارجی فراهم کرد و باعث شد تا این قشر نسبت به سایر اقشار جامعه بیشتر با افکار جدید آشنا شوند. بعضی از آنها با مشاهده وضعیت جامعه اروپایی و قیاس آن با وضعیت ایران و با نیت قطع وابستگی اقتصادی به خارج و محدود کردن ورود کالاهای خارجی و بدست آوردن سود بیشتر، مصمم به اجرای نوسازی و تغییر در شیوه‌های سنتی تجارت و صنعت شدند. این تلاش‌ها از دوره مظفّری (۱۳۱۳-۱۳۲۴ ه.ق) افزایش بیشتری یافت و تجار تبریزی نیز در نوسازی شرکت داشتند.

۳. موقعیت تجاری و جمعیتی تبریز

تبریز از شهرهای تجاری قدیم ایران است که در دوره‌های مختلف به پایتختی برگزیده شده و سفرنامه‌نویسان خارجی از اهمیت تجاری، بزرگی، وسعت بازار، رونق و پرجمعیتی این شهر در طول تاریخ نوشته‌اند. دنیس رایت (۲۰۰۵ م)^۳ نوشته است که در دوره عباس میرزا (۱۲۴۹ ه.ق)، تبریز به عنوان پایتخت دوم کشور درآمده بود و وزیرمختار انگلیس بیشترین وقتش را در تبریز می‌گذراند.^۴ نادر میرزا، تبریز را به عنوان «مصر اعظم ایران و قاعده آذربایجان و متجر این اقلیم»^۵ معرفی می‌کند. سیاحانی نظیر بن تان، تانکوانی، موریه، فلاندن و لافوا از بازار و رونق تجاری تبریز در دوره قاجار تعریف کرده‌اند.^۶ شیرین مهدوی به نقل از جاستین پرکینز می‌نویسد که تبریز از نظر بازرگانی، مهم‌ترین شهر ایران و مرکز

۱. امیرضیایی، مدرنیته و مدرنیسم، ۱۳۸۴، ص ۱۹۶.

۲. مردوخ، آسیب‌شناسی صنعتی ایران، ۱۳۸۱، ص ۴۴.

۳. Sir Denis Wright (۱۹۱۱-۲۰۰۵) سیاستمدار انگلیسی بود که طی دهه‌های ۵۰ و ۶۰ میلادی در روابط ایران و انگلیس نقش داشت. مهم‌ترین کتاب او «انگلیسیان در میان ایرانیان» است.

۴. رایت، انگلیسیان در میان ایرانیان، ۱۳۸۳، ص ۲۹.

۵. نادر میرزا، تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز، ۱۳۷۳، ص ۲۰.

۶. بن تان، سفرنامه، ۱۳۵۴، ص ۷۳؛ تانکوانی، سفرنامه، ۱۳۸۳، ص ۱۰۹؛ موریه، سفرنامه، ۱۳۸۵، ص ۳۱۲-۸۰۸؛

فلاندن، سفرنامه اوژن فلاندن، ۲۵۳۶، ص ۸۲؛ لافوا، سفرنامه، ۱۳۷۷، ص ۵۵-۵۸.

بزرگ معاملات است.^۱ کیت ادوارد ابوت،^۲ لیدی شیل^۳ و جان ویشارد^۴ در سه دوره زمانی به اهمیت تبریز و موقعیت تجاری آن در آثار خود اشاره کرده‌اند.^۵ تبریز به دلیل سه ویژگی: ولیعهدنشینی، نزدیکی به روسیه^۶ و عثمانی و هم به عنوان دروازه تجارتي ایران به اروپا^۷، نقش مهمی در ورود اندیشه‌های تجددخواهانه به ایران و آغاز نوسازی از سوی تجار آن داشته است. «تبریز مرز میان روسیه و عثمانی به دلیل موقعیت جغرافیایی آن، مرکز تجارت و نوسازی بین‌المللی بود».^۸ تبریز به عنوان نمونه موردی^۹ برای انجام مدرنیزاسیون صنعتی از سوی عباس میرزا برگزیده شد. «عباس میرزا و رجال دارالسلطنه، تبریز را به کانون ترقی خواهی ایران تبدیل کرده بودند ... و این شهر ایران را به آستانه دوران جدید رهنمون می‌شد».^{۱۰}

موقعیت عالی جغرافیایی، تبریز را به یکی از حوزه‌های مهم تجارتي ایران تبدیل کرد. «در ۱۲۸۶-۱۲۷۶ق مصرف‌کنندگان ایرانی بیشترین تمرکز را در داخل مثلی داشتند که گوشه‌های آن را تبریز و مشهد و اصفهان تشکیل می‌داد، محدوده‌ای که کانون جنبش تجاری شد».^{۱۱} روزنامه «چهره‌نما» تبریز را به عنوان گذرگاهی برای مراکز تجاری اسلامبول، فرنگستان و روسیه معرفی می‌کند.^{۱۲} اهمیت سیاسی و اقتصادی تبریز باعث شد تا بیشتر شرکت‌های خارجی در این شهر دارای دفاتر تجاری بوده و کنسولگری‌های چند کشور از جمله انگلیس در آن گشوده شد.^{۱۳} به طوری که برخی علت این توجه را

۱. مهدوی، زندگی‌نامه حاج محمدحسن کمپانی، ۱۳۷۹، ص ۸۰.
۲. Keith Edward Abbott (۱۸۱۴-۱۸۷۳) دیپلمات و سرکنسول بریتانیا در تبریز و اودسا بود و در طول خدمت خود در ایران، مجموعه‌ای از گزارش‌های ارزشمند در مورد اقتصاد، بازرگانی و جامعه ایران تهیه کرد.
۳. Lady Mary Leonora Woulfe Sheil همسر جاستین شیل سفیر انگلیس در دربار ناصرالدین شاه بود. او از سال ۱۸۴۹ تا ۱۸۵۳م در ایران بود. خاطرات او حاوی اخبار ارزشمندی از زندگی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی این دوره ایران است.
۴. Johan Wishard (۱۸۶۳-۱۹۴۰) پزشک اهل امریکا بود که در دوره مظفرالدین شاه در ایران به طبابت مشغول بود. او کتابی به نام «بیست سال در ایران» دارد.
۵. ابوت، شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار، ۱۳۹۶، ص ۱۷۴؛ شیل، خاطرات لیدی شیل، ۱۳۶۸، ص ۳۱؛ ویشارد، بیست سال در ایران، ۱۳۶۳، ص ۱۲۳.
۶. ساویچ، سرزمین آرزوها، ۱۳۸۸، ص ۱۴۸.
۷. لمبتون، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ۱۳۶۳، ص ۲۲۱؛ عیسوی، تاریخ اقتصادی ایران، ۱۳۶۲، ص ۱۰۰-۱۱۰.
۸. زرینه باف، متجددین بدون مرز، ۳.
۹. پایلوت.
۱۰. طباطبایی، تأملی درباره ایران، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۹۶، ۳۱.
۱۱. میرجلیلی و همکاران، تجارت در جهان اسلام، ۱۳۸۹، ص ۸۷.
۱۲. روزنامه چهره‌نما، سال ۱، شماره ۲۱، ۱۳۲۳ق، ص ۷-۸.
۱۳. لیتین، نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت الحمایگی، ۱۳۶۷، ص ۱۰.

جایگاه ممتاز تجاری این شهر دانسته‌اند: «... انگلیس متوجه این شهر شده و در سال ۱۸۳۰ کنسولگری در تبریز و طرابوزان برای رونق و تسهیل تجارت خود در شمال غرب ایران باز کرد».^۱ رشد تجارت خارجی موجب افزایش جمعیت خارجی‌ها در این شهر شد. کرزن می‌نویسد: «۱۲۰ نفر اروپایی و امریکایی در آذربایجان اقامت دارند».^۲ حضور آنها بر آشنایی بیشتر مردم این نواحی با جامعه غربی و اندیشه‌های نوگرایی موثر بود. همچنین مسافران انتقال‌دهنده اخبار پیشرفت غرب به تبریز بودند؛ چه اینکه «همراه با ورود کالاها از نقاط مختلف جهان، اخبار ترقیات و پیشرفت‌های اروپا و امریکا نیز به این شهر می‌رسید».^۳ اجناس صنعتی وارداتی از غرب در صنایع تازه تأسیس ایرانی مورد استفاده قرار گرفتند که نشان از آغاز مدرنیزاسیون صنعتی در ایران دارد. «ورود اجناسی چون فولاد و چدن و آهن که در صنایع جدید قابل استفاده بودند و کاغذ که در چاپخانه‌های ایران استفاده می‌شد»^۴ از مهم‌ترین کالاهای مهم در این حوزه بودند. همین تحولات باعث شد تا تبریز در حوزه نوسازی اقتصادی در کنار پایتخت قرار گیرد.^۵ افزایش جمعیت منجر به توسعه شهرنشینی و ایجاد موسسات مدرن در این شهر شد. در «سالنامه ایران» به سال (۱۲۹۰-۱۲۹۱) در دوره مظفری جمعیت تبریز ۲۳ کرور یعنی یک میلیون و پانزده هزار نفر ذکر شده است،^۶ با توجه به نرخ جمعیتی و فاکتورهای دیگر، موسسات جدیدی چون «کارخانه برق، تلفن‌خانه، مطبعه امید، کتابخانه تربیت و غیره»^۷ در این شهر بوجود آمده بودند. افزایش جمعیت موجب توسعه صنایع و اهمیت اقتصادی تبریز شد. «جمعیت زیاد موجب افزایش نیروی کار ارزان در این شهر بود و این امر بر اهمیت اقتصادی آن می‌افزود».^۸ مهاجرانی که به تبریز می‌آمدند، جذب کارگاه‌های صنعتی این شهر از جمله قالیبافی می‌شدند. عناصر پیش گفته زمینه رشد بازرگانی تبریز را فراهم کردند.^۹ از نیمه‌های دوم سلطنت ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ه.ق) تب نوسازی صنعتی و احداث صنایع جدید در کشور

۱. رایت، انگلیسیان در میان ایرانیان، ۱۳۸۳، ص ۱۰۷.

۲. کرزن، ایران و قضیه ایران، ۱۳۶۲، ص ۶۵۸.

۳. واتسن، تاریخ ایران در دوره قاجاریه، ۱۳۴۸، ص ۳۶.

۴. ناطق، ایران در راه‌یابی فرهنگی، بی تا، ص ۲۱۸.

۵. «... شهرهای تهران و تبریز از لحاظ کمی و کیفی امکانات بیشتری را به خود اختصاص داده بودند و در جریان نوسازی‌های اقتصادی و اجتماعی، بیشترین سابقه را داشتند» (فاضلی و اشتیاقی، رویکرد ساختاری-نهادی به بن بست مجالس مشروطه در ایران، ۱۳۹۲، ص ۲۶).

۶. سالنامه ایران، ۱۲۹۰-۱۲۹۱، ص ۷۲.

۷. روزنامه انجمن، سال ۳، شماره ۱۳، ۱۳۲۶ ه.ق، ص ۲.

۸. سلماسی‌زاده، تبریز ششمین کانون ترقی‌خواهی و نوجویی در ایران عصر قاجار، ۱۳۸۹، ص ۷۵.

۹. «علت ترقی بازرگانی تبریز به علت جمعیت زیاد، موقعیت جغرافیایی، حاصلخیزی و عدم امنیت در ماوراءالنهر است» (دوسرسی، ایران در ۱۸۳۹-۱۸۴۰، ۱۳۶۲، ص ۱۰۱).

آغاز شد و در دوره مظفیری (۱۳۱۳-۱۳۲۴ه.ق) روبه افزایش گذاشت. صنایع جدید از سوی سرمایه‌گذاران خارجی و ایرانی تأسیس شدند. چون حکومت در برنامه‌ریزی برای راهبردهای اقتصادی و اجرای نوسازی در کشور توان چندانی نداشت، پس اقدامات سرمایه‌داران ملی از جمله تجار، می‌توانست تأثیرگذار باشد.^۱

۴. تأسیس نهادهای و شرکت‌های تجاری مدرن

۴-۱. نهادهای صنفی-مدنی

اولین اقدام تجار برای نوسازی تجاری با تأسیس «مجلس وکلای تجار» آغاز شد. محمدحسن امین‌الضرب پیشنهاد تأسیس اولین مجلس تجاری را در سال ۱۲۹۶ه.ق. مطرح کرد که با استقبال تجار از جمله تبریزی‌ها همراه شد.^۲ خواسته آنان داشتن امنیت، رفع مشکلات تجارتي، تنظیم و هماهنگی در امور صادرات و واردات بدون دخالت حکومت بود که در کتابچه‌ای تحت عنوان «عرایض مجلس وکلای تجار» تنظیم کرده و در سال ۱۳۰۱ه.ق تقدیم شاه کردند. در این کتابچه به مواردی چون تأسیس بانک ایرانی، افزایش صادرات، مقابله با ورود و عدم مصرف کالاهای خارجی، تأسیس صنایع ملی، حل و فصل اختلافات تجار بدون دخالت دولت و احترام به مالکیت فردی اشاره شده بود. مفاد این طرح با توجه به شرایط استبدادی و عقب‌مانده ایران، مترقیانه بود.^۳ با توجه به اخلاق ملاحظه‌کارانه تجار، این یک حرکت اجتماعی مدرن محسوب می‌شود. «مجلس تجار با هدف سیاسی - اقتصادی جلوه‌ای تازه از حرکت اجتماعی طبقه تجار بود».^۴ شعبات مجلس تجار در تبریز و دیگر شهرهای ایران و خارج از کشور تشکیل شدند. اسامی بعضی از نمایندگان تجار تبریزی در این مجلس عبارت بودند از: حاج میرجعفر اسلامبولچی، حاج کاظم طهرانچی، حاج سیدحسین تاجر اصفهانی، حاج میراسماعیل صراف، آقامیرزا حسن تاجر میلانی و غیره.^۵ متأسفانه این مجلس از نظر اجرایی به دلیل کارشکنی‌های دولتی و تجار ورشکسته، ناکام ماند. بعد از ناکامی این مجلس، تجار دست از تلاش برنداشته و اقدام به تأسیس اتحادیه دیگری با عنوان «هئیت اتحادیه تجار» کردند که سنگ‌بنای اتاق‌های بازرگانی گردید. با انقلاب مشروطه در سال ۱۳۲۴ه.ق گروهی از تجار، ضرورت ایجاد مجمعی را مطرح کردند. هدف آنان بررسی و حل

۱. پورمحمدی املشی و آدینه‌وند، واکاوی نقش و جایگاه کمپانی برادران تومانیان در وضعیت اقتصادی-تجاری ایران عصر قاجار، ۱۳۹۶، ص ۱۱.

۲. ترابی فارسانی، *از مجلس وکلای تجار تا اتاق ایران*، ۱۳۹۲، ص ۱۲۰.

۳. همان، ص ۱۲۱.

۴. آدمیت، *افکار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*، ۱۳۵۶، ص ۲۹۹.

۵. همان، ص ۳۳۶-۳۴۰.

مشکلات دادوستد و تشکیل اتاق تجارت تبریز بود.^۱ تجار امیدوار بودند در مجلس شورای ملی، اقداماتی در جهت تحقق خواسته‌های صنفی خود بردارند که آن نیز بعد از دوره اول مجلس ناکام ماند، تا اینکه در اواخر قاجاریه آنها تشکیلاتی به نام «دارالتجار» را در سال ۱۳۳۹ ه.ق تأسیس کردند، تا مقرراتی برای تسهیل دادوستد داخلی و خارجی وضع نمایند. «این تشکیلات دارای ساختار دموکراتیک بوده و توسط گروهی منتخب اداره می‌شد»^۲ شعبات این مجمع به تدریج در دیگر شهرهای ایران نیز تأسیس شد و تجار تبریزی نیز در آن عضویت داشتند.

۴-۲. دفاتر تجاری

توسعه تجارت خارجی ایران و ادغام آن در تجارت بین‌الملل، در پیدایش نهادهای جدیدی چون دفاتر بازرگانی در ایران موثر بود؛ این روندی بود که اروپا پیش از آن طی کرده بود.^۳ به همین دلیل حجه‌های تجارتی درون کاروانسراها مبدل به دفاتر تجارتی جدید شدند که با شیوه‌های نوین اداره شده و در دیگر نقاط ایران و خارج، دارای شعباتی بودند. نخستین تلاش تجار تبریزی در این جهت، تأسیس دفاتر مدرن با الگو گرفتن از شرکت‌های تجاری روسی چون «تجارخانه سوریان، آرزومانیان و دیگران»^۴ آغاز شد که دارای دفاتر تجاری در تبریز بودند. تجار معتبری چون خانواده‌های طومانیانس و صدقیانی برای توسعه تجارت خود دفاتری در شهرهایی مانند استانبول، نقلیس، گنجه، باکو، بمبئی، قاهره و هامبورگ باز کردند. متن نامه‌ها و سربرگ تجارتخانه‌های معتبر تبریزی نشان از سابقه فعالیت، تنوع کالاهای تجارتی و گستردگی دفاتر تجاری و میزان دادوستد آنها در سطح بین‌المللی دارد. این دفاتر می‌توانستند به عنوان مرکز و نمایندگی کمپانی‌های صنعتی - تجاری ایران در فروش محصولات وطنی به خارج از کشور نقش داشته باشند. اقامت تجار ایرانی در خارج از کشور ضمن تسهیل روابط تجاری، موجب شد تا آنها از نزدیک شاهد تحولات نوگرایانه در غرب و عثمانی باشند. از تجار تبریزی فعال تجاری مقیم سایر کشورها می‌توان به مشهدی ابراهیم تبریزی، مشهدی علی تبریزی، آقا حسین خویی، حاج ملاعلی تاجر خویی اشاره کرد که در باطومی گرجستان به تجارت اشتغال داشتند و از اعضای انجمن «خیریه اسلامیة ایرانیه» بودند.^۵ همچنین حاج علی تاجر شبستری که از اعانه‌دهندگان برای احداث مریضخانه ایرانی در استانبول بود، و مشهدی رحیم تاجر تبریزی که در مصر ساکن بود و به تجارت اشتغال داشت.^۶ از دیگر نتایج

۱. سرداری‌نیا، تبریز شهر اولین‌ها، ۱۳۸۵، ص ۴۸۲.

۲. گنجی، مصاحبه با سهیلا ترابی فارسانی در باب تجارت دوران مشروطه و تشکیل اتحادیه تجار، ۱۳۸۹، ص ۱۵۰.

۳. لوگوف، اروپا مولود قرون وسطی، ۱۳۸۷، ص ۲۲۴.

۴. حسینی، نقش شرکت‌های تجاری ایران و روسیه در اقتصاد دوران قاجار، ۱۳۸۸، ص ۱۲۱.

۵. روزنامه پرورش، سال ۱، شماره ۳۰-۳۱، ۱۳۱۸ ه.ق، ص ۱۵.

۶. روزنامه ثریا، سال ۲، شماره ۴۴، ۱۳۱۸ ه.ق، ص ۶.

توسعه تجارت خارجی، تشکیل کمپانی‌های مختلف با نیت تجمع سرمایه بود. «ادغام بیشتر اقتصاد ایران در اقتصاد جهانی و تجدد، تنها در تغییر شیوه‌های تجارتي و تبدیل حجره‌ها به تجارتخانه‌ها خلاصه نشده، بلکه شامل شرکت تجار در فعالیت‌هایی مانند تأسیس کارخانه‌ها، بانک و مقاطعه گرفتن راه‌ها نیز گردید».^۱

۴-۳. کمپانی

از دوره ناصری زمزمه‌های تشکیل کمپانی‌هایی همانند شرکت‌های خارجی از سوی روشنفکران آغاز شد و حتی شخص ناصرالدین شاه نیز با آن موافق بود. او در نامه‌ای به مخبرالسلطنه می‌نویسد: «همه سیاست اروپایی‌ها، بردن مصالح خام، عمل آوردن و به قیمت پایین فروختن و اهالی هنوز فهم و ذوق تشکیل شرکت را ندارند».^۲ خان خانان که از دولتمردان روشنفکر دوره ناصری و مظفري بود، در رساله «سیاست مدن» بر تشکیل کمپانی و تأسیس صنایع برای پیشرفت کشور تأکید می‌کند.^۳ برخی نشریات نیز وجود شرکت را «موجب آبادانی و ثروت کشور»^۴ می‌دانستند و روزنامه‌هایی چون «ناصری و ثریا» تشکیل کمپانی را مقدم بر تأسیس کارخانه بیان می‌کردند.^۵ از نظر برخی بنیاد ترقی تجارت در اروپا، انجام کارها به صورت شراکتی می‌بود.^۶ در کمپانی تجار متوسطی که به دلیل کمبود سرمایه و وابستگی تجارت داخلی به بازارهای جهانی زیان می‌دیدند و با واردات کالاهای خارجی مخالف بودند و همینطور تجار بزرگ نیز برای افزایش توان مالی و رقابت به محصولات خارجی و ترقی اقتصادی کشور گرد هم آمده و با تجمع سرمایه‌های خود شرکت‌های مختلفی تأسیس کردند که در زمینه‌های مانند تجارت، صنعت، راهسازی، حمل و نقل و امور مالی فعالیت داشتند. در دوره قاجار هنوز اقتصاد دولتی شکل نگرفته بود، بنابراین، روند تأسیس کمپانی‌ها سرعت بیشتری گرفت. از دوره مظفري بر تعداد کارخانه‌ها و کمپانی‌های ایرانی افزوده شد و این خبر در نشریات نیز انعکاس می‌یافت.^۷ اولین شرکت تبریزی در دوره ناصری به نام «شرکت اتحاد» شروع به کار کرد. این شرکت در سال ۱۳۰۵ ه.ق. توسط حاج مهدی کوزه‌کنانی تاجر تبریزی و حاج مرتضی صراف برای مقابله با عملیات بانک شاهی و با اندیشه ایجاد بانک و فعالیت‌های

۱. ترابی فارسانی، از مجلس وکلای تجار تا اتاق ایران، ۱۳۹۲، ص ۳۹.

۲. هدایت، خاطرات و خطرات، ۱۳۴۴، ص ۷۶.

۳. خان‌خانان، رساله در اصلاح امور، ۱۳۸۰.

۴. روزنامه مظفري، شماره ۱۳، ۱۳۲۰ ه.ق، ص ۱۹۴-۱۹۷.

۵. روزنامه ناصری، سال ۴، شماره ۱۲، ۱۳۱۵ ه.ق، ص ۵؛ روزنامه ثریا، سال ۱، شماره ۳۳، ۱۳۱۶ ه.ق، ص ۱۱-۱۲.

۶. روزنامه پرورش، سال ۱، شماره ۲۳، ۱۳۱۸ ه.ق.

۷. روزنامه مظفري، سال ۴، شماره ۱۷، ۱۳۲۳ ه.ق.

صرافی تأسیس شد.^۱ البته گفته می‌شود که این شرکت متعلق به رحیم اتحادیه بوده و کوزه‌کنانی تنها بر امور نظارت داشت.^۲ این شرکت در تهران هم شعبه‌ای داشت که توسط حاج لطفعلی صراف تبریزی مدیریت می‌شد. ظاهراً این شرکت به دلیل عدم توانایی در رقابت با بانک شاهنشاهی ورشکسته شد. شرکت دیگری نیز به نام «اتحادیه» توسط حاج رحیم صراف تبریزی در تهران تأسیس شد که در کار صادرات امتعه مختلف ایرانی به خارج فعال بود و پول کالاهای فروخته شده را به نقره و طلا تبدیل کرده به ایران می‌آورد.^۳ این شرکت شعبه‌ای هم در تبریز داشت.^۴ شرکتی به نام‌های «شراکت عمومی ایران، شرکت امتعه عمومی ایران و یا شرکت مقدسیه» با سهام عام توسط حاج محمدکاظم ملک التجار تبریزی و ۱۷ نفر از تجار دیگر در سال ۱۳۱۸ه.ق در تهران «با تأمین مالی از طریق فروش اوراق سهام به مردم»^۵ تأسیس شد. این شرکت در سایر شهرهای ایران دارای شعبه بود و شعبه تبریز آن در سال ۱۳۱۹ه.ق در سرای قدیمی حاج سید حسین تأسیس شد و در افتتاح آن نصرالملک امیرتومان، رئیس مجلس تجارت مرکزی آذربایجان حضور داشت.^۶ قدیمی‌ترین اساسنامه، مربوط به این شرکت است.^۷ این کمپانی از حمایت امین‌الدوله، صدراعظم اصلاح‌طلب مظفرالدین‌شاه، برخوردار بود و در زمینه‌های مختلفی مثل صرافی و راهسازی فعالیت داشت.

۴-۴. راهسازی

راه‌ها نقش مهمی در توسعه تجارت برعهده دارند و یکی از مشکلات تجارت ایران در آن دوره، خرابی راه‌های ایران بود. «عدم ترقی تجارت ما بواسطه صموت وسایل نقلیه و نداشتن راه است».^۸ کمپانی راه آذربایجان شرکتی بود که در زمینه عمران‌ی آغاز به کار کرد. این شرکت در سال ۱۳۰۶ه.ق تأسیس شد. هدف این شرکت احداث راه تبریز به قزوین بود که این پروژه نیز ناموفق ماند.^۹ شرکت عمومی هم از دیگر شرکت‌هایی بود که در زمینه راهسازی فعالیت می‌کرد. این شرکت بخشی از شرکت امتعه عمومی بود و با

۱. ترابی فارسانی، راهکارهای تجار در رویارویی با سرمایه‌های بیگانه پیش از انقلاب مشروطیت، ۱۳۸۰، ص ۵۹.
۲. اتحادیه، صراف و صرافی‌ها، ۱۳۹۵، ص ۳۵.
۳. روزنامه ناصری، سال ۱، شماره ۱۹، ۱۳۱۲ه.ق، ص ۱۵۳.
۴. اتحادیه، صراف و صرافی‌ها، ۱۳۹۵، ص ۳۵.
۵. روزنامه ثریا، سال ۵، ش ۱۶، ۱۳۲۱ه.ق، ص ۵.
۶. روزنامه کمال، سال ۲، شماره ۱۲، ۱۳۱۹ه.ق، ص ۳.
۷. روزنامه ایران، شماره ۱۰۰۱، ۱۳۱۹ه.ق، ص ۴؛ رستمی، تبریز از نگاهی نو، ۱۳۹۶، ص ۱۵۵؛ منوچهری پورنابینی، شرکت‌های تجاری در ایران، ۱۳۷۲، ص ۶.
۸. روزنامه اطلاع، سال ۲۵، شماره ۲۲، ۱۳۲۱ه.ق، ص ۵.
۹. ترابی فارسانی، راهکارهای تجار در رویارویی با سرمایه‌های بیگانه پیش از انقلاب مشروطیت (۲)، ۱۳۸۱، ص ۴۷.

دولت برای احداث راه شوسه آستارا - اردبیل قراردادی بست که می‌توانست تسهیل‌کننده روابط تجاری بین ایران و روسیه باشد. طبق این قرارداد، شرکت می‌توانست بعد از احداث نیمی از راه، حق راهداری بگیرد.^۱ در نهایت این شرکت به دلیل عدم عملکرد درست، اعتماد مردم را از دست داده و در این کار موفق نگردید. این شرکت همچنین امتیاز احداث خط تلفن دارالسلطنه تبریز را از دولت گرفته بود. لیتین از شرکت دیگر آذربایجانی به نام «شرکت آستارا - اردبیل - تبریز» یاد می‌کند که سهامداران آن خانواده‌های طومانیانس، هارونیانس، نرسینانس و حاج علی بودند که در زمینه حمل و نقل فعالیت داشتند.^۲ از دیگر خانواده‌های تاجر مسلک تبریزی که در خارج از آذربایجان به ساخت کارخانه و تشکیل کمپانی اقدام کردند، باید از خانواده جورابچی نام برد که در رشت کارخانه ریسمان‌ریسی راه‌اندازی کردند که «اغلب اوقات ضرر می‌نمودند».^۳ تاجران تبریزی در دیگر نقاط جهان دارای دفاتر تجاری و کمپانی بودند. مثلاً کمپانی میلانی توسط میرزا علی آقا تاجر تبریزی در دوره مظفرالدین شاه در عشق‌آباد تأسیس شد.^۴ محققان برپای این شرکت‌ها را نشانه «هوشیاری اجتماعی تجار» می‌دانند.^۵ در ضمن اینکه احساسات ناسیونالیستی این افراد را نیز نباید نادیده گرفت. به همین دلیل زرگری‌نژاد ماهیت بیشتر شرکت‌های ایرانی را «از نوع همراهی اجتماعی در ترویج متاع و یا پیشرفت صنعتی و تسهیل تجاری» معرفی می‌کند.^۶

۴-۵. نوسازی صنعتی

صنعت و تجارت در ارتباط با یکدیگرند و تا تجارت نباشد، محصولات صنعتی نیز دست بدست نخواهند شد و تا قبل از افزایش ورود محصولات صنعتی خارجی، صنایع بومی چون قالیبافی، نساجی، مسگری و غیره در شهرهای ایران از جمله تبریز برقرار بودند و نیاز بازار داخلی را تأمین می‌کردند. این کارگاه‌ها از طریق نیروی انسانی محصولات خود را تولید می‌کردند. از عهد ناصری بر میزان ورود کالاهای صنعتی خارجی افزوده شد و صنایع بومی ایران را با رکود بیشتری مواجه کرد، چون وابستگی تجارتی ایران به خارج ایجاد می‌کرد تا تولید کالاها براساس مطالبات جهانی صورت گیرد، و نه نیازهای داخلی. از نیمه‌های دوم سلطنت ناصرالدین شاه بعضی از سرمایه‌داران تصمیم به سرمایه‌گذاری در حوزه صنعت گرفتند تا کالاهایی تولید شود که نیازهای داخلی را برآورده کنند. در بین سرمایه‌گذاران تجار

۱. روزنامه ایران سلطانی، سال ۵۶، شماره ۱۲، ۱۳۲۱ ه.ق، ص ۷.

۲. لیتین، خاطرات، ۱۳۶۸، ص ۲۳۹.

۳. جورابچی، حرفی از هزاران که اندر حکایت آمد، ۱۳۸۶، ص ۹۹.

۴. روزنامه مظفری، سال ۳، شماره ۵۳، ۱۳۲۱ ه.ق، ص ۵.

۵. میرعابدینی، طبقات اجتماعی جامعه ایران عصر قاجار، ۱۳۸۷.

۶. زرگری‌نژاد، رسایل سیاسی عصر قاجار، ۱۳۷۹، ص ۵۷۶.

تبریزی نیز بودند که بخشی از سرمایه خود را در استقرار صنایع جدید هزینه می‌کردند. مثلاً حاج محمدباقر میلانی و پسرش حاج محمود معروف به رضایوف از تجار معروف تبریزی بودند که در مشهد و قفقاز فعالیت تجاری داشته و راه‌اندازی کارخانه چراغ برق برای روشنایی حرم امام هشتم در مشهد در دوره مظفری توسط آنان انجام شد.^۱ همچنین سید احمد مرتضوی از تجار تبریزی که بیشتر در کار صرافی بود و اولین امتیاز تأسیس خط تلفن در تبریز را از مظفرالدین شاه گرفت.^۲ البته بعضی از سرمایه‌داران تبریزی مانند طومانیانس‌ها بودند که تمایلی به سرمایه‌گذاری در صنعت نشان ندادند. خاندان طومانیانس (آغاز فعالیت ۱۲۵۷-۱۳۴۱ ه.ق)، از تجار ارمنی تبریز بودند که در زمینه‌های مختلف تجاری و مالی (صرافی و بانکداری) فعالیت گسترده‌ای در داخل و خارج از کشور داشتند، مثلاً پنبه‌گیلان را از رشت و مازندران به کارخانجات یونانی ارسال می‌کردند.^۳ آنها دارای دفاتر تجاری در ادسا، باکو، مسکو، رشت، قزوین، تبریز، تهران و سبزوار بودند.^۴ این خانواده بعد از امین‌الضرب، از تجار بزرگ ایرانی محسوب می‌شدند. قدرت مالی به ایشان این امکان را می‌داد که به شاه و درباریان نزدیک‌تر شوند، مثلاً به هنگام حرکت ولیعهد (احمدشاه) به آذربایجان، مصارف آن توسط تجارتخانه طومانیانس تأدیه پرداخت شد.^۵ این خانواده با دولت روسیه نیز روابط نزدیکی داشت. آنها با وجود ثروت و نفوذ، اما در صنعت سرمایه‌گذاری نکردند. «طومانیانس‌ها با صادرات مواد خام، از سرمایه‌گذاری در منابع و تبدیل مواد خام به کالای تولیدی دور ماندند».^۶ شاید عدم رشد سرمایه‌داری صنعتی و فقدان چشم‌اندازی روشن از آینده صنعت در ایران، از دلایل عدم تمایل آنها برای سرمایه‌گذاری صنعتی بوده باشد. آنها بیشترین فعالیت خود را معطوف به تجارت و سرمایه‌گذاری در حوزه کشاورزی کردند که بیشترین بازده و سودآوری را در زمان کوتاه (به دلیل ادغام تجارت ایران در تجارت جهانی) به همراه داشت. البته فعالیت آنها از انحصار بازار ایران بدست فرنگی‌ها تا حدی جلوگیری کرد.^۷

از دوره مظفری (۱۳۱۳-۱۳۲۴ ه.ق) در راستای استقرار صنایع ماشینی، تلاش‌هایی از سوی تجار

۱. ممتحن میلانی، سخنی چند درباره ورود اولین مولد برق به ایران، ۱۳۸۲، ص ۱۳۴.

۲. مجتهدی، رجال آذربایجان در عصر مشروطیت، ۱۳۲۷، ص ۱۴۰.

۳. روزنامه صبح صادق، سال ۱، شماره ۱۴۸، ۱۳۲۵ ه.ق، ص ۳.

۴. پورمحمد املشی و آدینه‌وند، واکاوی نقش و جایگاه کمپانی برادران تومانیانس در وضعیت اقتصادی-تجاری ایران در عصر قاجار، ۱۳۹۶، ص ۱۳-۱۵.

۵. روزنامه رعد، شماره ۵۵، ۱۳۳۳ ه.ق، ص ۳.

۶. پورمحمد املشی و آدینه‌وند، واکاوی نقش و جایگاه کمپانی برادران تومانیانس در وضعیت اقتصادی-تجاری ایران در عصر قاجار، ۱۳۹۶، ص ۲۱.

۷. گزارش ایران از یک سیاح روس، ۱۳۶۳، ص ۱۸.

تبریزی انجام گرفت. بیشترین توجه سرمایه‌گذاران تبریزی بر تولید محصولات چوبی چون ریسمان‌بافی، نخ‌ریسی، چینی‌سازی و قالیبافی بود، تا نیاز مردم را به کالاهای خارجی رفع نمایند. چینی از جمله کالاهای وارداتی ارزان قیمت از خارج بود. کارخانه چینی‌سازی توسط حاجی عباس آقا و حاج حسین آقای تاجر راه‌اندازی شد. سند این شراکت توسط میرزا علی آقا ثقه‌السلام نوشته شد و مقرر گردید این کارخانه در مدت ۱۴ ماه به بهره‌برداری برسد و سهم هر یک نیز در این سند مشخص شد.^۱ این کارخانه بعد از مدتی به دلیل دسایس روس‌ها بسته شد.^۲ بعد از مدتی این کارخانه توسط برادر حاج عباس به نام حاجی رضا آقا، دوباره راه‌اندازی شد.^۳ کارخانه چینی‌سازی دیگری توسط علی موسیو تاجر مشروطه‌خواه تبریزی راه‌اندازی شد که تا سال ۱۳۴۰ هم برپا بود.^۴ روزنامه «تربیت» در سال ۱۳۲۲ ه. ق. از راه‌اندازی کارخانه چینی‌سازی در تبریز خبر می‌دهد که محصولات خوبی تولید کرده و هدف موسس آن قطع ورود اجناس چینی فرنگی به ایران است.^۵ از آنجا که نامی از موسس آن ذکر نکرده، شاید این همان کارخانه چینی‌سازی علی مسیو باشد. «روزنامه تبریز» در مقاله‌ای اشاره دارد که تا قبل از مشروطه، ماشین نخ‌ریسی و کارگاه‌های مدرن ریسمان‌تایی در تبریز وجود نداشت و نخ‌ریسی در روستاها انجام می‌شد.^۶ حاج رحیم آقا قزوینی در سال ۱۳۲۶ ه. ق. یک کارخانه نخ‌ریسی دایر کرد که دو مهندس آلمانی در راه‌اندازی و بهره‌برداری از آن نقش اساسی داشتند.^۷

قالیبافی از صناعی بود که در تبریز رواج دیرینه داشت و در کشورهای خارجی دارای بازار خوبی بود. طبق نوشته‌های خداد آذربایجانی (از دولتمردان وزارت خارجه عهد ناصر) فرش ایران در فرنگستان طالب داشته و حتی در امریکا نیز از آن استقبال خوبی شده بود.^۸ تجار سرشناسی چون ایکچی، ممقانی، محموداف، اردوبادی، تهرانچی، عنقیقه‌چی، اهرابی، احمد خامنه، علی قراجه‌داغی، هاشم ترکی، مهدی سلماسی، رحیم قزوینی، علی اکبر صدقیانی، احمد سلماسی، سید مهدی گل‌دپی، مهدی کوزه‌کنانی، محمد ممقانی و محمد دیلمقانی در تأسیس کارگاه‌های تولید قالی و صادرات آن به خارج فعالیت داشتند.^۹ تجارت این صنعت بیشتر توسط بازرگانان تبریزی و از طریق دفاتر خود در

۱. نشریه غروب، شماره ۱۷، ص ۶۲-۶۴.

۲. پورحسین، آذربایجان ولیعهدنشین، ۱۳۸۶، ص ۲۱۱.

۳. روزنامه کمال، سال ۱، شماره ۱۷، ۱۳۱۹ ه. ق، ص ۳.

۴. فرجی کلجاهی، روابط سیاسی- فرهنگی ایران و آلمان، ۱۳۹۹، ص ۱۲۸.

۵. روزنامه تربیت، سال ۷، شماره ۳۱۱، ۱۳۲۲ ه. ق.

۶. روزنامه تبریز، ۳۰ فروردین ۱۳۰۴، ص ۱.

۷. اشرف، موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دوره قاجاریه، ۱۳۵۹، ص ۹۳.

۸. خداداد آذربایجانی، یادگار حسن، ۱۳۷۲، ص ۴۵۶.

۹. ملایی و اتحادیه، سرمایه‌گذاری شرکت‌های غربی در صنعت فرش ایران، ۱۳۹۷، شماره ۷۲.

استانبول صورت می‌گرفت. «آنها دفاتری در استانبول جهت خرید مصنوعات اروپایی و فروش قالی ایرانی داشتند».^۱ اوژن اوین (۱۹۳۱م)^۲ می‌نویسد که: در سال ۱۸۸۸م. بابا محمدوف گنجه‌ای بزرگ‌ترین کارخانه قالیبافی را در محله نوبر تبریز با ۲۰۰ دار قالی و ۲۰۰۰ بافنده راه‌اندازی کرده بود.^۳ هرچند از دوره صفویه بافت قالی‌های نفیس از جمله ابریشمی، در ایران رواج داشت، اما در کتاب «مراه المظفری» در وقایع سال ۱۳۱۷ه.ق، مشهدی نجف‌آقا تاجر گنجه‌ای به عنوان اولین تولیدکننده بافت قالی ابریشم در ایران معرفی شده است. این کارخانه دارای دو هزار عمه بود.^۴ سیف با اشاره به سندی مربوط به سال ۱۹۰۷م. می‌گوید که در تبریز ۱۰۰ کارگاه و ۱۲۰۰ دار قالیبافی وجود داشت.^۵ شیوه مورد استفاده در بافت قالی به صورت سنتی بود و قالیبافان در کارگاه‌های نمور و غیربهداشتی به بافت قالی مشغول بودند. تا اینکه تاجری به نام حاج جلیل مردی تصمیم به تأسیس کارخانه‌ای تمیز با اسلوب مدرن در آستانه نهضت مشروطه در تبریز گرفت. «روزنامه انجمن» کارخانه وی را چنین توصیف می‌کند: «باید کارخانه‌ها برپا شوند، تا کشور آباد شود، نه کارخانه‌های فرش‌بافی که کودکان در قعر زمین رطوبتی و تاریک کار می‌کنند. باید کارخانجات تمیز باشند، مانند کارخانه حاج جلیل مردی که شبیه کارخانه‌های اروپایی است».^۶ قالی‌های این کارخانه به خارج صادر می‌شد.^۷ از نتایج ساخت کارخانه در تبریز، کاهش بیکاری در این شهر بود و چه‌بسا تجاری که، ایجاد شغل یکی از اهداف اصلی‌شان در تأسیس کارخانه بود.^۸

آسیاب‌های آبی از جمله صنایع سنتی برای آردسازی بودند. از آسیاب‌های آبی تبریز می‌توان به «آسیاب کربلا صادق در بیلانکوه، سه آسیاب حاج میرزاهاشم آقا، حاج ابراهیم خلیل در بلوار ۲۹ بهمن کنونی، ابراهیم سلطان در مارلان، میرزا علی منجم‌باشی در میدان آذربایجان فعلی» اشاره کرد.^۹ بعد از پیروزی مشروطه، در بیشتر شهرها از جمله تبریز، انجمن‌هایی تشکیل شدند که بازوی

۱. ویولت شکبیا و همکاران، نظام تجاری و نوگرایی صنعتی در تبریز عصر قاجار، ۱۴۰۰، ص ۲۸۵.

۲. Eugène Aubin (۱۸۶۳-۱۹۳۱) سیاح و سیاستمدار فرانسوی بود که مدتی نیز ساکن ایران بوده و نویسنده کتاب «ایران امروز درباره ایران در طلیعه عصر مشروطه» است.

۳. اوین، سفرنامه، ۱۳۹۱، ص ۷۱.

۴. سپهر، مراه الوقایع مظفری، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۳۲.

۵. سیف، اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، ۱۳۸۷، ص ۱۸۱.

۶. روزنامه انجمن، سال ۱، شماره ۱۳۲، ۱۳۲۵ه.ق، ص ۲.

۷. روزنامه ناصری، سال ۴، ش ۲۴، ۱۳۱۵ه.ق، ص ۵.

۸. حسن آقاگنجه از بزرگان خیر تبریز با تأسیس کارخانه بزرگ قالی‌بافی جمعی از مردم را از بیکاری خلاص کرد (روزنامه

انجمن، سال ۱، شماره ۴۴، ۱۳۲۵ه.ق، ص ۲).

۹. عطارزاده، سیمای تبریز در دوره ناصرالدین شاه قاجار، ۱۳۸۳، ص ۱۰۳.

مجلس به‌شمار می‌آمدند و از فعال‌ترین آنها انجمن تبریز بود که تجار در آن عضویت داشتند که می‌توان به حاج جلیل مرندی، حاج علی آقا حریری، حاج اسد گنجه‌ای، امین‌التجار آقا اصفهانی، حاج محمدباقر تاجر باشی (خوبی)، حاج محمد آقا حریری (؟-۱۳۱۶)، محمود تاجر باشی، حاج هادی حریر فروش، حاج رضا قند فروش، عادل خان تاجر باشی و میرزا باقر چایچی اشاره کرد.^۱ تجار سرشناس دیگری چون حاج مهدی کوزه کنانی (؟-۱۲۹۰)، حاج رسول صدقیانی (۱۲۴۷-۱۳۰۲)، حاج علی دوافروش (۱۲۵۰-۱۲۹۰) و علی مسیو (۱۲۵۷-۱۲۸۸) عضو آن بودند. حضور تجار در انجمن تبریز موجب طرح پیشنهادات اقتصادی گردید، چون مبادله محصولات ارضی و دامی داخل با کارخانه‌های اروپایی در قبال دریافت طلا، نقره و منسوجات، که در رشد تجارت و صنعت مورد استفاده قرار گیرند.^۲ انجمن تبریز در جلسه‌های متعددی تصمیم بر ایجاد تسهیلات و تأمین مالی برای ورود ابزار ماشینی از خارج گرفت، تا فابریک‌های بخار^۳ برای ترقی مملکت راه‌اندازی شوند. از جمله آنها ورود ابزار ماشین‌های آسیاب بخار بود که وجود آنها برای تبریز لازم بود؛ زیرا در تبریز آب منجمد می‌شد و آسیاب‌های آبی در سرمای تبریز کارساز نبودند.^۴ قبل از نهضت مشروطه نیز تلاش‌هایی برای راه‌اندازی آسیاب‌های ماشینی انجام شده بود که بی‌ثمر مانده بود. «چند سال پیش دو سه دستگاه آسیاب بخاری توسط آقا میرزا جواد از خارجه به تبریز آورده شدند که حالا تعطیل است و حاج محمدرضا چایچی هم چند دستگاه آسیاب بخار راه‌اندازی کرده بود که آنها هم در این تاریخ تعطیل شده بودند».^۵

فعالیت‌های نوسازی صنعتی بعد از مشروطه نیز در این شهر ادامه داشت. در سند شماره ۱۲۰ کتاب «آبی» به تاریخ ۱۳۲۸ ه.ق، آمده که مجلس دوره دوم در جهت حمایت گمرکی از صنایع ملی، اجازه ورود ماشین‌آلاتی را برای تأسیس کارخانه تکمه‌سازی در تبریز داده است.^۶ «صنایع ساخت کبریت و تخته‌بری و فرآورده‌های چوبی و کوره‌های آجرپزی از جمله اقدامات صنعتی پرونق تبریز در دوران‌های تاریخی مختلف به‌شمار می‌آیند».^۷ در دوره مشروطیت کارگاه کبریت‌سازی توسط حاج میرزا حسین واعظ با

۱. روزنامه ملی، سال ۱، شماره ۹، ۱۳۲۴ ه.ق، ص ۱.

۲. روزنامه انجمن، سال ۲، شماره ۱۲، ۱۳۲۴ ه.ق، ص ۳.

۳. منظور از فابریک بخار، کارخانه‌هایی بودند که با نیروی بخار کار می‌کردند و در دوره قاجار از کلمه فابریک هم به جای کارخانه استفاده می‌کردند.

۴. روزنامه انجمن، سال ۲، شماره ۲۶، ۱۳۲۵ ه.ق، ص ۱.

۵. روزنامه ملی، سال ۱، شماره ۶، ۱۳۲۴ ه.ق، ص ۳.

۶. بشیری، کتاب آبی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۸۶۸.

۷. فرجی کلجاهی، روابط سیاسی- فرهنگی ایران و آلمان، ۱۳۹۹، ص ۱۲۸.

شعار «امتعه وطنی بخر» که بر روی قوطیهای کبریت آن حک شده بود، راهاندازی شد. دومین کارخانه ماشینی کبریتسازی بعد از کبریتسازی الهیه تهران، کبریتسازی ممتاز در تبریز بود. این کارخانه مدرن توسط حاج غفار فکتوری که بعدها به رحیمزاده خویی تغییر نام داد، به همراه برادرزادهاش حاج محمدباقر خویی در سال ۱۳۳۹ه.ق در تبریز تأسیس شد. «بعضی از افراد خاندان خویی و آقا میرعلی اکبر مدحت در تأسیس کارخانه کبریتسازی با ماشین آلات داخلی برآمدند، اما فراهم کردن مواد اولیه با مشکلاتی روبرو شد و کارخانه توسط مهندسان آلمانی راهاندازی گردید».^۱ روزنامه «حقیقت» درباره این کارخانه نوشته است که تمام لوازم آن توسط استادکاران ایرانی در تبریز ساخته شده بود.^۲ در سال ۱۳۴۱ه.ق مجلس شورای ملی امتیاز احداث این کارخانه را به نام آنها صادر کرد.^۳ روزنامه «بهارستان» از محصولات آن که از نوع خارجی اش نیز بهتر بودند، تعریف کرده و محل فروش محصولات این کارخانه را در حجره حاج کاظم آقا خویی و حجره میرزا عبدالمحمد اعلام می کند.^۴ کارخانه ممتاز در اواخر قاجاریه تأسیس گردید، اما افتتاح رسمی آن در سال ۱۳۰۵ به وسیله علی اکبر داور انجام شد. این کارخانه ۴۵۰ نفر کارگر و کارمند داشت و حدود ۷۰ درصد کبریت مصرفی کشور را تأمین می کرد.^۵ کارخانه کبریتسازی توکلی، توسط حاج آقا ایروانی در سال ۱۲۹۷ تأسیس شد، که اکنون با نام کبریت ۲۹ بهمن به کار خود ادامه می دهد و اداره آن با خاندان توکلی است. رحیم آقا خویی به غیر از کبریتسازی، اقدام به راهاندازی کارخانه ریسمانریسی در تبریز کرده بود که تقی زاده در تلگرافی از تبریز در تاریخ جمادی الاول سال ۱۳۲۷ه.ق. خواستار پیگیری سریع وزارت خارجه ایران جهت واردات سریع ابزار این کارخانه از برلن به تبریز شده بود، تا زودتر این کارخانه به کار بیافتد.^۶ چرمسازی هم از صنایع قدیمی تبریز بود و در سال ۱۳۲۵ه.ق چند کارخانه چرمسازی در تبریز فعال بودند. «در ۱۲۷۸ در اوج مبارزه مشروطه خواهان با محمدعلی شاه، ۱۵۰ کارگر چند کارخانه چرمسازی، با حمایت سوسیال دموکرات ها دست به اعتصاب زدند».^۷ علاوه بر تجار مقیم در تبریز، تاجران تبریزی مقیم در سایر شهرها نیز در تأسیس و نوسازی صنایع فعال بودند، از جمله عباسقلی بازرگان، معروف به اسلامبولچی از تجار تبریزی مقیم تهران که در نزدیکی تهران کارخانه صابون پزی دایر کرد.^۸ حاج محمد محمودیه

۱. سبحانی، وجه تسمیه مدارس تبریز، ۱۳۳۷، ص ۲۱۷.

۲. روزنامه حقیقت، شماره ۶۶، ۱۳۰۱، ص ۱.

۳. صورت مذاکرات مجلس، ۱۳۰۱.

۴. روزنامه بهارستان، سال ۴، شماره ۲۳، ۱۳۴۱ه.ق، ص ۵.

۵. روزنامه سهند، سال ۱، شماره ۵، ۱۳۰۵، ص ۳.

۶. مستشارالدوله، اسناد مشروطیت، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۹۴.

۷. لطفی، تأسیس سیاست های تأمین اجتماعی در ایران، ۱۳۹۶، ص ۱۳۲.

۸. بازرگان، شصت سال خدمت و مقاومت، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۹-۱۲.

(۱۳۴۵ ه.ق) در رشت کارخانه سیگارسازی به نام «سیگارت محمودیه» تأسیس کرد.^۱ حاج حسین شالچیلار (۱۲۴۷-۱۳۳۷) به کمک حاج غفار خسروشاهی، اولین کارخانه پارچه‌بافی را در قزوین با نام «پارچه‌بافی آذربایجان» احداث کرد.^۲ علاوه بر صنایع پیش گفته، تجار تبریزی در صنعت چاپ که از صنایع مدرن به‌شمار می‌رفت، فعالیت داشتند. این صنعت به دنبال اصلاحات عباس میرزا وارد ایران شده بود. اولین چاپخانه سریبی در سال ۱۲۳۲ ه.ق در تبریز راه‌اندازی شد. افزایش تعداد نشریات، گسترش ترجمه کتب خارجی و تألیف و چاپ کتاب توسط روشنفکران، موجب اهمیت و رونق این صنعت شده بود و تعداد زیادی از چاپخانه‌ها در تبریز فعال بودند که نخجوانی با ذکر نام‌شان تعداد آنها را ۵۸ چاپخانه می‌شمارد.^۳ توسعه صنایع در تبریز تأثیراتی نیز در تحولات اجتماعی این شهر داشت؛ به عنوان نمونه «در جریان مشروطه، مردم تبریز از طریق خط تلگراف کمپانی، در جریان حوادثی که در سایر شهرها اتفاق می‌افتاد، قرار می‌گرفتند». همچنین «کارخانه برق، تلفن‌خانه، مطبعه امید، کتابخانه تربیت و غیره با شیوه غربی در مغازه‌های مجلدالملک»^۴ در تبریز فعال بوده که در بیشتر موارد با حمایت تجار تأسیس شده و نقش مهمی در تحولات فکری، فرهنگی و اجتماعی این شهر داشتند.

۵. نتیجه‌گیری

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که تبریز دارای موقعیت سیاسی و اقتصادی مهمی در دوره قاجار بوده و نخستین پایگاه برای اجرای اصلاحات و نوسازی عباس میرزا بود. از دوره ناصری که فعالیت‌های نوگرایانه تجار بیشتر شد، تجار تبریزی هم در تأسیس مجامع صنفی، ایجاد دفاتر و کمپانی‌های تجاری مدرن و راه‌اندازی کارخانه با دیگر تجار همراه شدند. آنها حجره‌های سنتی خود را به دفاتر تجاری مبدل کرده و از طریق تأسیس شعبات تجاری در دیگر کشورها، بازرگانی خود را توسعه دادند. در تبریز کارخانه‌هایی راه‌اندازی شدند که محصولاتشان می‌توانست نیاز کشور و مردم ناحیه را تأمین کند و وزنه صادرات تولید ملی را به نفع کشور تغییر دهد. تجار تبریزی به غیر از فعالیت در نوسازی صنعتی، برای توسعه کار خود از تکنولوژی‌های جدیدی چون تلگراف و تلفن هم استفاده می‌کردند، و در تأسیس موسسات مدرن نقش عمده‌ای داشتند. این فعالیت‌ها، نشان‌دهنده آگاهی آنان از لزوم نوسازی و گذر از شیوه‌های سنتی به همراه حس ناسیونالیستی و قطع وابستگی اقتصادی به خارج بود.

۱. میمنت‌نژاد و جعفرزاده، تاریخ محلات و مشاهیر تبریز، ۱۳۸۹، ص ۴۰۸.

۲. همان، ص ۴۱۴.

۳. نخجوانی، تاریخچه انتشارات روزنامه و مجلات در آذربایجان و تبریز از صد سال پیش تاکنون، ۱۳۴۴، ص ۱-۱۴.

۴. روزنامه انجمن، سال ۳، شماره ۱۳، ۱۳۲۶ ه.ق، ص ۲.

منابع

- آدمیت، فریدون (۱۳۵۶). *افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*. ترجمه هما ناطق. تهران: نشر آگاه.
- ابوت، کیت ادوارد (۱۳۹۶). *شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار* (گزارش کنسول ابوت از اقتصاد و جامعه ایران ۱۸۶۶-۱۸۴۷). تهران: نشر امیرکبیر.
- اتحادیه، رحیم (۱۳۹۵). *صرافی و صراف‌ها: منتخب از اسناد حاج رحیم/اتحادیه*. به کوشش منصوره اتحادیه و سعید روحی. تهران: نشر تاریخ ایران.
- احمدی قاسم‌آباد سفلی، یوسف؛ زاگرف، گ. ن. (۱۳۹۴). بررسی مشکلات فرآیند مدرنیزاسیون در ایران معاصر و اثرات آن در جهانی شدن. *علوم سیاسی*، ۱۱(۳۰)، ص ۷-۳۴.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران دوره قاجاریه*. تهران: نشر زمینه.
- امیرضیایی، ایرج (۱۳۸۴). *مدرنیته و مدرنیسم*. اشراق، شماره ۲-۳.
- اوین، اوژن (۱۳۹۱). *ایران امروز (۱۹۰۷-۱۹۰۶م): سفرنامه اوژن اوین*. ترجمه علی اصغر شهیدی. تهران: انتشارات علم.
- بازرگان، مهدی (۱۳۷۵). *شصت سال خدمت و مقاومت: گفتگو با غلامرضا نجانی*. تهران: رسا، ج ۱.
- بشیری، احمد (۱۳۶۳). *کتاب آبی*. تهران: نشر شهر نو، ج ۴.
- بن‌تان، آگوست (۱۳۵۴). *سفرنامه، نامه‌های یک افسر فرانسوی درباره سفر کوتاهی به ترکیه و ایران در سال ۱۸۰۷*. ترجمه منصوره مافی (اتحادیه). تهران: بی‌نا.
- پورحسین، ابراهیم (۱۳۸۶). *آذربایجان ولیعهدنشین*. تبریز: شایسته.
- پورمحمدی املشی، نصرالله؛ آدینه‌وند، مسعود (۱۳۹۶). واکاوی نقش و جایگاه کمپانی برادران تومانیان در وضعیت اقتصادی-تجاری ایران عصر قاجار. *گنجینه اسناد*، ۲۷(۳).
- تانکوانی، ژ. ام. (۱۳۸۳). *نامه‌هایی درباره ایران و ترکیه آسیا: سفرنامه ژ. ام. تانکوانی*. ترجمه علی اصغر سعیدی. تهران: نشر چشمه.
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۰). *راهکارهای تجارت در رویارویی با سرمایه‌های بیگانه پیش از انقلاب مشروطیت (۱)*. فرهنگ اصفهان، شماره ۲۲.
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۱). *راهکارهای تجارت در رویارویی با سرمایه‌های بیگانه پیش از انقلاب مشروطیت (۲)*. فرهنگ اصفهان، شماره ۲۳.
- ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۹۲). *از مجلس وکلای تجارت تا اتاق ایران*. تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- جورابچی، محمدتقی (۱۳۸۶). *حرفی از هزاران که اندر حکایت آمد: خاطرات حاج محمدتقی جورابچی در وقایع تبریز و رشت (۱۳۳۰-۱۳۲۴ق)*. به کوشش علی قیصری. تهران: نشر تاریخ ایران.
- حسینی، سید رحمان (۱۳۸۸). *نقش شرکت‌های تجاری ایران و روسیه در اقتصاد دوران قاجار*. روابط خارجی، شماره ۴۱.

خان‌خانان (۱۳۸۰). رساله در اصلاح امور. مصحح غلامحسین زرگری‌نژاد. تهران: کتابخانه ملی.
 خداداد آذربایجانی، حسن (۱۳۷۲). یادگار حسن. به کوشش ایرج افشار. آئینه، ۱۹ (۴-۶).
 دوسرسی (۱۳۶۲). ایران در ۱۸۳۹-۱۸۴۰ م: سفارت فوق‌العاده کنت دوسرسی. ترجمه احسان اشراقی. تهران: نشر مرکز دانشگاهی.

رایت، دنیس (۱۳۸۳). انگلیسیان در میان ایرانیان. ترجمه غلامحسین صدری افشار. تهران: اختران.
 رستمی، پیروز (۱۳۹۶). تبریز از نگاهی نو. تبریز: ستوده.

روزنامه تبریز، ۳۰ فروردین ۱۳۰۴، ص ۱.

روزنامه ثریا، سال ۵، ش ۱۶، ۱۳۲۱ ه.ق، ص ۵.

روزنامه اطلاع، سال ۲۵، شماره ۲۲، ۱۳۲۱ ه.ق، ص ۵.

روزنامه انجمن، سال ۱، شماره ۱۳۲، ۱۳۲۵ ه.ق، ص ۲.

روزنامه انجمن، سال ۱، شماره ۴۴، ۱۳۲۵ ه.ق، ص ۲.

روزنامه انجمن، سال ۲، شماره ۱۲، ۱۳۲۴ ه.ق، ص ۳.

روزنامه انجمن، سال ۲، شماره ۲۶، ۱۳۲۵ ه.ق، ص ۱.

روزنامه انجمن، سال ۳، شماره ۱۳، ۱۳۲۶ ه.ق، ص ۲.

روزنامه ایران سلطانی، سال ۵۶، شماره ۱۲، ۱۳۲۱ ه.ق، ص ۷.

روزنامه ایران، شماره ۱۰۰۱، ۱۳۱۹ ه.ق، ص ۴.

روزنامه بهارستان، سال ۴، شماره ۲۳، ۱۳۴۱ ه.ق، ص ۵.

روزنامه پرورش، سال ۱، شماره ۲۳، ۱۳۱۸ ه.ق.

روزنامه پرورش، سال ۱، شماره ۳۰-۳۱، ۱۳۱۸ ه.ق، ص ۱۵.

روزنامه تربیت، سال ۷، شماره ۳۱۱، ۱۳۲۲ ه.ق.

روزنامه ثریا، سال ۱، شماره ۳۳، ۱۳۱۶ ه.ق، ص ۱۱-۱۲.

روزنامه ثریا، سال ۲، شماره ۴۴، ۱۳۱۸ ه.ق، ص ۶.

روزنامه حقیقت، شماره ۶۶، ۱۳۰۱، ص ۱.

روزنامه رعد، شماره ۵۵، ۱۳۳۳ ه.ق، ص ۳.

روزنامه سهند، سال ۱، شماره ۵، ۱۳۰۵، ص ۳.

روزنامه صبح صادق، سال ۱، شماره ۱۴۸، ۱۳۲۵ ه.ق، ص ۳.

روزنامه کمال، سال ۱، شماره ۱۷، ۱۳۱۹ ه.ق، ص ۳.

روزنامه کمال، سال ۲، شماره ۱۲، ۱۳۱۹ ه.ق، ص ۳.

روزنامه مظفری، سال ۳، شماره ۵۳، ۱۳۲۱ ه.ق، ص ۵.

روزنامه مظفری، سال ۴، شماره ۱۷، ۱۳۲۳ ه.ق.

روزنامه ملی، سال ۱، شماره ۶، ۱۳۲۴ ه.ق، ص ۳.

روزنامه ملی، سال ۱، شماره ۹، ۱۳۲۴ ه.ق، ص ۱.

روزنامه ناصری، سال ۱، شماره ۱۹، ۱۳۱۲ ه.ق، ص ۱۵۳.

- روزنامه ناصری، سال ۴، ش ۲۴، ۱۳۱۵ ه.ق، ص ۵.
- روزنامه ناصری، سال ۴، شماره ۱۲، ۱۳۱۵ ه.ق، ص ۵؛
- زرگری‌نژاد، غلامحسین (۱۳۷۹). *رسائل سیاسی عصر قاجار*. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.
- زربینه باف، فریبا (۱۵ مرداد ۱۳۹۶). *متجددین بدون مرز: از استانبول تا تبریز*. ترجمه سامان صغرازالی، ۱۵ مرداد ۱۳۹۶. قابل دسترس در: www.Tarikhiranir/fa/news/5954
- سالنامه ایران ۱۲۹۰-۱۲۹۱.
- ساویج، آرنولد هنری (۱۳۸۸). *اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصاد و بازرگانی ایران در آستانه مشروطیت یا سرزمین آرزوها*. ترجمه علی اکبر عبدالرشیدی. تهران: نشر اطلاعات.
- سیحانی، امین (۱۳۳۷). *وجه تسمیه مدارس تبریز*. فرهنگ آذربایجان شرقی، ۱(۶).
- سپهر، عبدالحسین (۱۳۸۱). *مرآت الوقایع مظفری*. به کوشش عبدالحسین نوایی. تهران: میراث مکتوب، ج ۱.
- سرداری‌نیا، صمد (۱۳۸۵). *تبریز شهر اولین‌ها*. تبریز: کانون فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.
- سلماسی‌زاده، محمد (۱۳۸۹). *تبریز ششمین کانون ترقی‌خواهی و نوجویی در ایران عصر قاجار*. *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، ۱(۱).
- سیف، احمد (۱۳۸۷). *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*. تهران: نشر چشمه.
- شیل، لیدی (۱۳۶۸). *خاطرات لیدی شیل*. ترجمه حسین ابوترابیان. تهران: نشر نو.
- صورت مذاکرات مجلس، ۱۰ قوس ۱۳۰۱. تهران: اداره روزنامه رسمی کشور شاهنشاهی.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۴). *تأملی درباره ایران: مکتب تبریز و مبانی تجدیدخواهی*. تبریز: ستوده، ج ۲.
- عطارزاده، مهدی (۱۳۸۳). *سیمای تبریز در دوره ناصرالدین شاه قاجار*. تبریز: اختر.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران (قاجاریه ۱۲۱۵-۱۳۳۲ ه.ق)*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نشر گسترده.
- فاضلی، محمد؛ اشتیاقی، معصومه (۱۳۹۲). *رویکرد ساختاری- نهادی به بن‌بست مجالس مشروطه در ایران*. پژوهشنامه سیاسی، ۸(۳۱).
- فرجی کلجاهی، فرناز (۱۳۹۹). *روابط سیاسی، فرهنگی ایران و آلمان و شکل‌گیری کارخانه‌های صنعتی تبریز از اواخر دوران قاجار تا اوایل پهلوی*. پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ، ۱۲(۴۵).
- فلاندن، اوژن (۲۵۳۶). *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران در سال‌های ۱۸۴۱-۱۸۴۰*. ترجمه حسین نورصادقی. تهران: کتابفروشی اشراقی، چاپ سوم.
- قلفی، محمودوحید (۱۳۷۹). *مجلس و نوسازی در ایران ۱۳۰۱-۱۳۱۱*. تهران: نشر نی.
- کرزن، ناتیل (۱۳۶۲). *ایران و قضیه ایران*. ترجمه وحید مازندرانی. تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- گزارش ایران از یک سیاح روس به سال ۱۳۰۵ ق. مترجم محمدرضا نصیری. تهران: طهوری، ۱۳۶۳.
- گنجی، ندا (۱۳۸۹). *مصاحبه با سهیلا ترابی فارسانی در باب تجار دوران مشروطه و تشکیل اتحادیه تجار*. مهر، ۱(۹).
- لافوا، دیو (۱۳۷۷). *سفرنامه دیو لافوا*. ترجمه فره‌وش. تهران: قصه‌پرداز.
- لطفی، امیر (۱۳۹۶). *تأسیس سیاست‌های تأمین اجتماعی در ایران (۱۲۸۵-۱۳۲۰)*. *سیاستگذاری عمومی*، ۳(۴).
- لمبتون، کاترین (۱۳۶۳). *سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام*. ترجمه یعقوب آژند. تهران: امیرکبیر.
- لوگوف، ژاک (۱۳۸۷). *اروپا مولود قرون وسطی*. ترجمه بهاء‌الدین بازرگانی گیلانی. تهران: کویر.

- لیتن، ویلهم (۱۳۶۷). *نفوذ مسالمت آمیز تا تحت الحمایگی ۱۹۱۹-۱۸۶۰*. ترجمه مریم میراحمدی. تهران: نشر معین.
- لیتن، ویلهم (۱۳۶۸). *خاطرات لیتن*. ترجمه پرویز صدری. تهران: ایرانشهر.
- مجتهدی، مهدی (۱۳۲۷). *رجال آذربایجان در عصر مشروطیت*. چاپخانه نقش جهان.
- مردوخ، بایزید (۱۳۸۱). *آسیب شناسی صنعتی ایران*. در: نخستین همایش ملی ایران شناسی. تهران: بنیاد ایران شناسی.
- مستشارالدوله، صادق (۱۳۶۳). *اسناد مشروطیت: خاطرات و اسناد صادق مستشارالدوله*. به کوشش ایرج افشار. تهران: فردوسی، ج ۲.
- ملایی، مصطفی؛ اتحادیه، منصوره (۱۳۹۷). *سرمایه گذاری شرکت های غربی در صنعت فرش ایران*. گنجینه اسناد، ۲۸(۳).
- ممتحن میلانی، غلامرضا (۱۳۸۲). *سخنی چند درباره ورود اولین مولد برق به ایران*. *تاریخ روابط خارجی*، شماره ۱۷.
- منوچهری پورنایینی، سعید (۱۳۷۲). *شرکت های تجاری در ایران*. *حسابداری*، ۹(۳-۴).
- مهدوی، شیرین (۱۳۷۹). *زندگینامه حاج محمدحسن کمپانی (امین الضرب)*. ترجمه منصوره اتحادیه، فرحناز امیرخانی حسینی ل. تهران: نشر تاریخ ایران.
- موریه، جیمز (۱۳۸۵). *سفرنامه جیمز موریه*. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: نشر توس.
- میرجلیلی، حسین و همکاران (۱۳۸۹). *تجارت در جهان اسلام*. ترجمه موسی احمدیان و همکاران. تهران: نشر کتاب مرجع.
- میرعابدینی، ایران (۱۳۸۷). *طبقات اجتماعی جامعه ایران عصر قاجار*. *آموزش تاریخ*، ۹(۴).
- میمنت نژاد، کریم؛ جعفرزاده، یونس (۱۳۸۹). *تاریخ محلات و مشاهیر تبریز*. تبریز: نشر اختر.
- نادر میرزا (۱۳۷۳). *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز*. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تبریز: ستوده.
- ناطق، هما (بی تا). *ایران در راه یابی فرهنگی ۱۸۴۸-۱۸۳۴*. فرانسه: خاوران.
- نخجوانی، حسین (۱۳۴۴). *تاریخچه انتشارات روزنامه و مجلات در آذربایجان و تبریز از صد سال پیش تاکنون*. نشریه دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز، شماره ۶۴.
- نشریه غروب، شماره ۱۷، ص ۶۲-۶۴.
- هدایت، مهدی قلی خان (۱۳۴۴). *خاطرات و خطرات*. تهران: نشر زاویه.
- هودشتیان، عطا (۱۳۷۵). *مدرنیته، جهانی شدن و ایران*. تهران: چاپخش.
- واتسن، گرنت (۱۳۴۸). *تاریخ ایران در دوره قاجاریه از ابتدای قرن نوزدهم تا سال ۱۸۵۸*. ترجمه وحید مازندرانی. تهران: نشر سخن.
- ویشارد، جان (۱۳۶۳). *بیست سال در ایران*. ترجمه علی پیرنیا. تهران: نوین.
- ویولت شکبیا، پریا و همکاران (۱۴۰۰). *نظام تجاری و نوگرایی صنعتی در تبریز عصر قاجار*. *پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی*، ۱۰(۲۰)، ص ۲۷۱-۲۹۵.